

Liturgia Sacra 24 (2018), nr 2, s. 463–481

DOI: 10.25167/LitS/24(2018)2/463-481

PIOTR WIŚNIEWSKI

Wydział Teologii KUL JP II

Psalmodia w *Pontificale Plocense* z XII w. jako istotne kryterium identyfikacji proveniencji źródeł liturgiczno-muzycznych

Psalmodia należy do najstarszego śpiewu kultu chrześcijańskiego i oznacza recytację tekstów psalmowych według ustalonych wzorców¹. Tworzą ją zatem różne formy i sposoby wykonywania psalmów połączone z melodią. Przedmiotem badań w interesującym nas aspekcie jest unikatowy średniowieczny kodeks *Pontificale Plocense*². Według ustaleń plockiego liturgisty A. Podlesia reprezentuje on najstarszy typ pontyfikału rzymsko-germańskiego³. Wśród miejsc jego powstania wymienia się m.in. Płock, gdzie w połowie XII w. istniało skryptorium⁴,

¹ W. APEL, *Gregorian Chant*, Bloomington – London 1958, s. 179–196.

² Do 2015 r. kodeks znajdował się w Niemczech (Monachium, *Bayerische Staatsbibliothek*, sygn. Clm 28938); obecnie przechowywany jest w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku. W okresie, kiedy kodeks ten znajdował się w Monachium, określano go z uwagi na treść mianem *Pontificale mit Rituale*. Zawiera bowiem nie tylko obrzędy zarezerwowane dla biskupa, ale także sprawowane przez kapłana; L. MISIARCZYK, *Pontyfikał Płocki z XII wieku. Ogólna charakterystyka i treść kodeksu*, w: D. MAJEWSKI (red.), *Pontyfikał. Odzyskana perła plockiego średniowiecza*, Płock 2016, s. 54.

³ A. PODLEŚ, *Pontyfikał Płocki z XII wieku*, Płock 1986, s. 32.

⁴ *Tamże*, s. 38.

kraj Mozy, północną Francję⁵, czy Leodium, na co wskazuje oficjum o św. Katarzynie Aleksandryjskiej. Rozbieżne opinie dotyczą także czasu powstania kodeksu. Katalog *Bayerische Staatsbibliothek* (Monachium) i W. Liphardt⁶ datują go na początek XIV w., W. Abraham na początek XIII w.⁷, a J. Michalak klasyfikuje go na przełom XII/XIII stulecia⁸. Wątpliwości nie budzi jednak fakt, iż *Pontificale Plocense* jest jednym z najstarszych kompletnie zachowanych pontyfikałów polskich, zawierającym ogółem 85 różnego rodzaju obrzędów liturgicznych, w tym *Depositio Crucis*, *Visitatio Sepulchri* i procesję rezurekcyjną – uznanych za najstarsze ich opisy na ziemiach polskich. Wartość tej księgi jest więc niekwestionowana, a tym samym warta podejmowania wieloaspektowych badań naukowych. Jednym z nich, ważnym z muzykologicznego punktu widzenia, jest zagadnienie psalmodii.

Zapis muzyczny psalmodii w *Pontificale Plocense* występuje w podwójnej postaci: jako intonacje psalmowe następujące po antyfonach, bądź jako formuły dyferencyjne notowane bezpośrednio po psalmie lub na marginesie kart rękopisu. Celem podjętego studium jest ustalenie przynależności dyferencji psalmowych do jednego z ośmiu tonów psalmowych, co pozwoli w dużym stopniu ustalić modalny obraz tego rękopisu. Sklasyfikowanie zasobu tych formuł może stanowić ważny instrument naukowy do podjęcia refleksji nad zagadnieniami bardziej szczegółowymi, np. z nierozstrzygniętym dotychczas problemem proveniencji tej księgi. Odwołanie się do wyników badań innych mediewistów zajmujących się psalmodią stanie się pomocne, na ile to możliwe, rzecz jasna, by umiejscowić zabytek płocki w kręgu twórczości europejskiej.

1. Intonacje psalmowe

W *Pontificale Plocense* (PP) odnajdujemy cztery intonacje psalmowe oznaczone neumami. Pierwsza z nich dotyczy psalmu *Benedictus dominus* (Ps 143) i znajduje się po antyfonie *O quam metuendus* (k. 18v), która w XX-wiecznym *Pontificale Romanum* (PR) zanotowana jest w tonie VI⁹. Zestawienie intonacji psalmu

⁵ *Tamże*, s. 38–39.

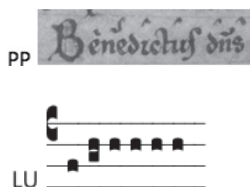
⁶ W. LIPHARDT, *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*, t. III, Berlin 1975–1976, s. 934.

⁷ W. ABRAHAM, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925, s. 406.

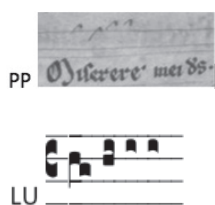
⁸ J. MICHALAK, *Zarys liturgiki*, Płock 1939, s. 217.

⁹ *Pontificale Romanum*, cz. 2, Romae 1961, s. 135.

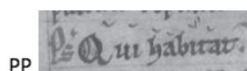
w *Pontyfikale Płockim* z intonacją psalmodyczną w tonie VI (LU)¹⁰ całkowicie potwierdza ich zgodność melodyczną:

Druga intonacja związana jest z psalmem *Miserere mei Deus* (Ps 50) i łączy się w PP z antyfoną *Asperges me* (k. 21r). Antyfona ta w PR zapisana jest w tonie VII¹¹. Komparacja intonacji *Miserere mei Deus* z VII tonem psalmodii¹² ukazuje w tym przypadku pewne różnice. W przeciwieństwie do LU zapis melodii w księdze płockiej ma charakter czysto sylabiczny. Incipit melodii zanotowany jest wyłącznie za pomocą czterech *virg*¹³, podczas gdy wersja współczesna ma w tym miejscu neumy dwunutowe (*clivis* i *pes*):

Kolejna z odnotowanych intonacji dotyczy psalmu *Qui habitat* (Ps 90) i następuje po antyfonie *Hec est domus* (k. 21v). W PR antyfona ta zanotowana jest w tonie I i łączy się z psalmem *Laetatus sum*¹⁴. Porównując intonację *Qui habitat* w zabytku płockim ze schematem I tonu psalmodii¹⁵, zauważamy, iż wersja PP w miejsce *pes* nad drugą sylabą tekstu ma *punctum*.

¹⁰ *Liber Usualis*, Solesmes 1961, s. 116.

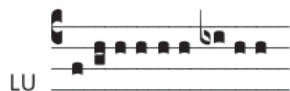
¹¹ PR, s. 143.

¹² LU, s. 116.

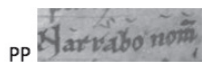
¹³ Zdaniem T. Miazgi taki sposób zapisu *virgi* (pochylona laska z grubszą główką prawostronną) przypomina skryptorium w St. Gallen; T. MIAZGA, *Pontyfikały polskie w aspekcie muzykologicznym*, Graz 1981, s. 74.

¹⁴ PR, s. 144.

¹⁵ LU, s. 113.

Ostatnia intonacja, *Narrabo nomen* (Ps 21, 23), łączy się z antyfoną *Domus mea domus orationis vocabitur* (k. 21v), która w PR zapisana jest w tonie VI¹⁶. Porównanie intonacji *Narrabo nomen* z VI tonem psalmodii¹⁷ nie wykazuje różnic w zapisie melodii:

Mając wyobrażenie zaledwie o czterech intonacjach psalmowych wypisanych w *Pontyfikale Płockim*, trudno o formułowanie bardziej generalnego wniosku. Niemniej jednak należy stwierdzić, iż wykazują one pewne uproszczenie w stosunku do edycji watykańskiej. Szczególnie jest to widoczne w psalmie *Miserere mei Deus*, który całkowicie rezygnuje z neum dwunutowych. Niewykluczone, że wynika to z lokalnej, bliżej nieokreślonej, tradycji muzycznej.

2. Dyferencje psalmowe

Dyferencja, obok intonacji, recytatywów i medianty, jest ostatnim i zarazem niezwykle istotnym członem melodii psalmowej. Jakkolwiek wszystkie z wymienionych elementów kształtują każdy ton psalmowy, to jednak tylko różnorodność dyferencji, z uwagi na obfity zestaw formuł kadencyjnych, powoduje urozmaicenie melodii tonu psalmowego¹⁸. Jej zadaniem jest przygotowanie i estetyczne połączenie tonu psalmowego z formułą intonacyjną antyfony oraz jednoznaczne rozstrzygnięcie przynależności melodii psalmu do jednego z ośmiu tonów¹⁹. Tego rodzaju praktyka notowania psalmu w postaci dyferencji ma za sobą długą tradycję, została

¹⁶ PR, s. 145.

¹⁷ LU, s. 116.

¹⁸ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, Toruń 2004, s. 34.

¹⁹ P. WAGNER, *Einführung in die gregorianischen Melodien*, t. III: *Gregorianische Formenlehre*, Leipzig 1921, s. 129; P. WIŚNIEWSKI, *Oficjum rymowane o św. Zygmuncie w antyfonarzach płockich z przełomu XV/XVI wieku. Studium historyczno-muzykologiczne*, Lublin 2006, s. 137.

bowiem zainicjowana już w traktacie *Commemoratio brevis*²⁰. Obszerne studium na ten temat w Polsce przeprowadził dotychczas C. Grajewski, analizując formuły dyferencyjne psalmodii brewiarzowej w rękopiśmiennych źródłach polskich²¹, oraz E. Bielińska-Galas, omawiając analogiczne klauzule psalmodii mszalnej²². Z kolei wydobyć tego rodzaju terminacji z rękopisu plockiego pozwoli zobaczyć, jak ta kwestia wygląda w pontyfikale.

Pontyfikał Płocki zaznacza ogółem 20 dyferencji psalmowych i notuje je najczęściej w tekście głównym księgi lub, rzadziej, na marginesach zewnętrznych kodeksu. Skryptor rękopisu plockiego posługuje się w tym względzie podwójną praktyką zapisu: podając samogłoski *euouae* lub podpisując pod końcowymi klauzulami pierwsze słowa odpowiedniego psalmu. Zanotowane w ten sposób melodie psalmów posiadają w swej strukturze tylko jeden (ostatni) spośród wszystkich konstytutywnych składników muzycznych tej formy.

W przypadku dyferencji obecnych w głównym korpusie księgi zauważono następujące sposoby zapisu formuły *euouae*:

I. Przy antyfonach, po których następują intonacje psalmów oznaczonych neumami:

- *O quam metuendus* (k. 18v)
- *Asperges me* (k. 21r)
- *Benedicta gloria* (k. 28v).

II. Na początkowych słowach psalmu, po antyfonach:

- *Exultabunt sancti* (k. 28v)
- *Corpora sanctorum* (k. 29v).

III. Bezpośrednio po antyfonach:

- *Similabo* (k. 21r)
- *Tu Domine universorum* (k. 21v)
- *Edificavit Moyses* (k. 23v)
- *Unxit te Dominus* (k. 23v)
- *Ecce odor filii* (k. 24r)
- *Ingredimini benedicti Dei* (k. 28v)
- *Exultabunt sancti* (k. 29r)
- *Circumdate Syon* (k. 29v)
- *In velamento clamabunt* (k. 29v).

²⁰ J. CLAIRE, *Les répertoires liturgiques latins avant l'octoéchos*, „Études grégoriennes” 15 (1975), s. 21–49.

²¹ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 51–264.

²² E. BIELIŃSKA-GALAS, *Introity o świętych w polskiej tradycji średniowiecznej*, Lublin 2017, s. 415–475.

W znacznie mniejszym stopniu skrót *euouae* występuje na marginaliach. Praktyka ta odnosi się do czterech antyfon:

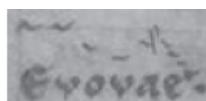
- *Tollite portas principes* (k. 16r)
- *Introibo ad altare Dei* (k. 23r)
- *Erexit Iacob lapidem* (k. 23r)
- *Mane surgens Iacob* (k. 23v).

Na marginesie odnotowano także jednorazowo formułę dyferencyjną *euouae* na początkowych słowach psalmu *Exurgat*, odnoszącą się do antyfony *Confirma hoc Deus* (k. 25v). Z kolei w przypadku antyfony *Domus mea* (k. 21v) znajduje się kompletny zapis melodii psalmu *Narrabo nomen tuum*, łącznie z dyferencją. W świetle zaobserwowanej praktyki notowania dyferencji w zabytku płockim zasadniczo w tekście głównym można postawić hipotezę, iż klauzule muzyczne na marginesach zostały dołączone w późniejszym czasie. Są one także pośrednim dowodem faktycznego wykonywania tych śpiewów.

Komparatystyka zapisu cheironomicznego dyferencji psalmowych w PP z melodiami diastematycznymi (*Liber Usualis*²³) pozwala odczytać, choć niekiedy z trudem, ich wersję melodyczną i ustalić przynależność do odpowiedniego tonu psalmowego. Podajemy kolejno: faksimile formuły dyferencyjnej, jego transkrypcję i wzorzec z LU.

Ton I

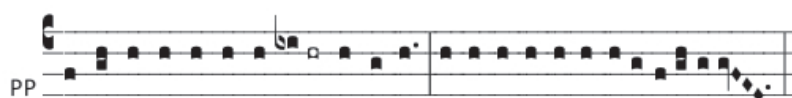
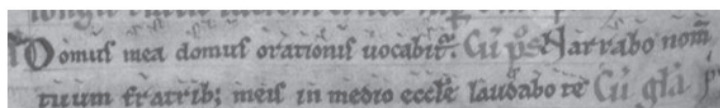
– zakończenie ID:

²³ LU, s. 113–115.

Jakub z Liège w traktacie *Speculum musicae. Liber sextus* podaje informację, iż dyferencja ta jest jednym z dwóch najbardziej powszechnych zakończeń tego tonu²⁴.

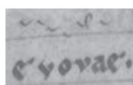
W przypadku psalmu *Narrabo nomen tuum* (k. 21r) mamy podany pełny wzór wiersza psalmowego: inicjum, tenor, medianta, powtórzony tenor i terminację.

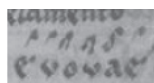
Nar-ra-bo no-men tu-um fra-tri-bus me-is, in me-di-o ec-cle-si-e lau-da-bo te.

– zakończenie Ig:

– zakończenie Ia:

²⁴ Cyt. za: C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 55.

Liber Usualis nie notuje tej formuły dyferencji²⁵. Podaje ją natomiast, z różnicą w zapisie ostatniego dźwięku, P. Wagner²⁶ i C. Grajewski²⁷. U obydwu badaczy terminacja ta zakończona jest dźwiękiem SOL, natomiast kodeks plocki wyraźnie zaznacza ostatnią nutę na tej samej wysokości, co górna nuta *pes* (LA). Zapis oryginalny nie wskazuje na błąd kopisty. Mamy tu najwyraźniej do czynienia z bliżej nieznaną dotąd, lokalną mutacją tej dyferencji. Stanowi ona przykład ornamentacji zakończenia Ig (*simplex*) dźwiękami opóźniającymi. Poprzez dodanie do wersji podstawowej dwóch nut od góry (*la*, *sol*) powstała jakościowo nowa dyferencja. Tego rodzaju zabieg wytworzył nową terminację o charakterze uroczystym (*solemnis*). P. Wagner wskazał kadencję, z dźwiękiem finalnym SOL, odnalazł w rękopisie z Monachium (sygn. 14965a)²⁸. Występuje ona także w innych tradycjach, m.in. znana jest kodeksom czeskim i włoskim²⁹. W księgach polskich zakończenie to należy do bardzo rzadko spotykanych. W świetle ustaleń Grajewskiego wiadomo, że notuje je antyfonarz krakowski z ok. 1320 r. oraz dwa antyfonarze norbertańskie, pochodzące z początku XIII w. z Płocka³⁰. Odnosząc powyższe wyniki badań do wariantu dyferencji w *Pontyfikale Plockim* (*finalis* LA), nie można wykluczyć zatem wpływów obcych, niemieckich, czeskich, czy włoskich w jej ukształtowaniu się. Niespotykana nigdzie dotąd obecność tej postaci terminacji świadczy zatem o oryginalności księgi, a tym samym inspiruje do dalszej kwerendy źródłowej. Odnalezienie tej formuły zakończenia mogłoby bowiem rzucić nowe światło na niewyjaśnioną dotychczas w przekonujący sposób proveniencję kodeksu. Niewątpliwie zróżnicowane strukturalnie zakończenia tonu I dawały większą swobodę łączenia z antyfonami, natomiast z badawczego punktu widzenia większe prawdopodobieństwo przyswojenia konkretnej dyferencji jako własnej przez określoną tradycję liturgiczno-muzyczną – zakonną lub diecezjalną³¹.

²⁵ LU, s. 113.

²⁶ P. WAGNER, *Einführung*, s. 132.

²⁷ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 79.

²⁸ P. WAGNER, *Einführung*, s. 131.

²⁹ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 85.

³⁰ *Tamże*.

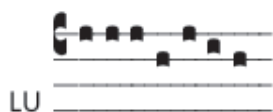
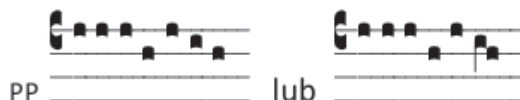
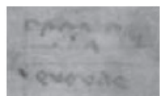
³¹ TENŹE, *Dyferencje psalmowe I tonu jako cecha rozpoznawcza proveniencji antyfonarzy polskich*, „Saeculum Christianum” 9 (2002) nr 2, s. 42.

Ogółem *Pontyfikał Płocki* posiada sześć dyferencji I tonu: trzy zakończenia z dźwiękiem RE, dwa z dźwiękiem SOL i jedno z dźwiękiem LA.

Ton III

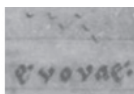
W tonie III, z zakończeniem LA, zapisano łącznie trzy dyferencje. Za każdym razem mają one jednak nieco inną postać graficzną:

a)

Przyglądając się bardzo uważnie cheironomicznej wersji tej dyferencji, można by określić połączenie dwóch ostatnich neum jako *clivis* (SI-LA). Przedostatnia neuma zakończenia (*virga*) wyraźnie łączy się bowiem z następującą po niej neumą. W tej wersji jest ono najbardziej rozpowszechnionym zakończeniem w III tonie psalmowym, obecnym powszechnie w kodeksach na terenie całej Europy, również w źródłach polskich³². Ostateczne rozstrzygnięcie zapisu tej dyferencji i jej interpretacja wymaga pogłębionej analizy semiologicznej.

b)

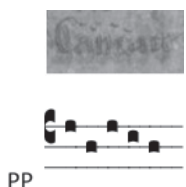

³² TENŻE, *Formuły dyferencyjne*, s. 100–103.

Dyferencja ta nie znajduje wprost wzorca w LU. Zbliżona jest do zakończenia IIIa³³, jednak bez użycia ligatury ostatnich dwóch neum. Wzorzec tej terminacji zakończony jest neumą *clivis*, natomiast PP wyraźnie notuje w jego miejsce dwukrotnie *punctum*. Tego typu formułę dyferencji podaje także Monachus Carthusiensis (*Tractatus de musica plana*, s. 454) i Sebastian z Felsztyna (*Opusculum musice*, f. Civ)³⁴.

c)

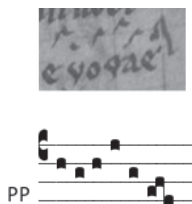

Zakończenie to znane jest księgom zachodnim i polskim, z tą jedynie różnicą, iż notator PP zapisał pięć neum. W źródłach obcych i rodzimych liczy ona sześć zgłoszek³⁵. W kodeksach polskich dyferencja ta należy do akcydentalnych, stanowiąc niecałe 0,5% wszystkich zakończeń III tonu³⁶.

Ton IV

W tonie IV *Pontyfikał Płocki* notuje cztery różne formuły graficzne.

– zakończenie IVD:

Jest to jedyna spośród wszystkich terminacji w zabytku zakończona figurą *torculus*. Formuła ta nie posiada swego odpowiednika w *Liber Usualis*. Reje-

³³ LU, s. 114.

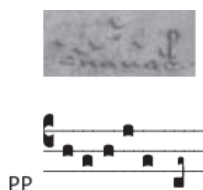
³⁴ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 103.

³⁵ P. WAGNER, *Einführung*, s. 134; C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 110.

³⁶ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 110.

strują ją manuskrypty czeskie i księgi z terenów obecnych Węgier, natomiast brak jej w źródłach angielskich, galijskich, germańskich oraz pochodzących z Italii³⁷. Dyferencja ta występuje także w antyfonarzu kieleckim³⁸ oraz jednorożowo w antyfonarzach plockich z XIV³⁹ i XV w.⁴⁰ Zdaniem C. Grajewskiego zakończenie to jest o wiele częściej stosowane w tradycji diecezjalnej, niż zakonnej⁴¹. Niewykluczone zatem, iż *Pontyfikał Płocki* mógłby reprezentować tradycję diecezjalną. Potwierdzałoby to wówczas, przynajmniej w jakiś sposób, jedną z hipotez A. Podlesia o jego napisaniu na zamówienie biskupa plockiego Aleksandra (1129–1156) specjalnie dla katedry w Płocku⁴². Ciekawa rzecz – tej dyferencji oraz zakończenia IVF nie odnalazł P. Wagner. Jest to w pewnym sensie kolejny, dodatkowy argument za lokalnym powstaniem i użytkowaniem księgi.

– zakończenie IVF:

Dyferencja ta zakończona jest neumą *pes liquescens*, z pętlą kończącą górną część łaski. Rękopis plocki stosuje neumy likwescyjne sporadycznie. Obok *pes liquescens* okazjonalnie występuje także *cephalicus*. Ich zadaniem było płynne po-
wiązanie dźwięków neumy z sylabami słowa⁴³.

³⁷ Z. KOŁODZIEJCZAK, *Antyfonarz De Sanctis z Biblioteki Kolegiaty w Łasku*, „Saeculum Christianum” 9 (2002), nr 2, s. 81.

³⁸ T. MIAZGA, *Antyfonarz Kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977, s. 192.

³⁹ P. WIŚNIEWSKI, *Terminacje psalmowe w rękopiśmiennym antyfonarzu plockim z XIV wieku*, „Additamenta” 3 (2007), nr 1, s. 29.

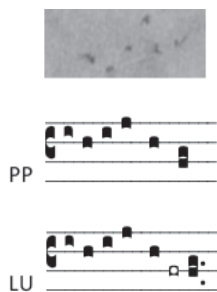
⁴⁰ TENŻE, *Oficjum rymowane o św. Zygmuncie*, s. 143.

⁴¹ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 139.

⁴² W połowie XII w. istniało przy katedrze plockiej skryptorium, w którym działało przynajmniej dwóch wykwalifikowanych pisarzy; A. PODLEŚ, *Pontyfikał Płocki z XII wieku*, Płock 1986, s. 38, 40–41.

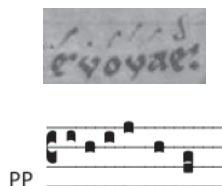
⁴³ Według Gwido z Arezzo: *Liquescunt ut inceptus modus unius ad alteram limpide transiens nec finiri videatur*, cyt. za: T. MIAZGA, *Antyfonarz kielecki*, s. 154.

– zakończenie IV A*:

Dyferencja ta odpowiada tonowi IVA* w LU⁴⁴.

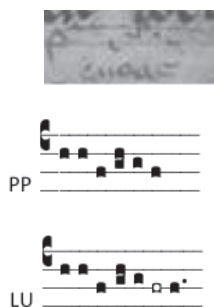
– zakończenie IVA:

Ton VI

W tonie VIF zapisano w identyczny sposób dwie formuły dyferencyjne:

– zakończenie VIF:

Zdaniem C. Grajewskiego klauzula ta należy do najczęściej stosowanych zakończeń VI tonu, zarówno w źródłach diecezjalnych (98,8%), jak i zakonnych (95,6%)⁴⁵. W praktyce oznacza to, iż VI ton operuje tylko jednym zakończeniem,

⁴⁴ LU, s. 115.

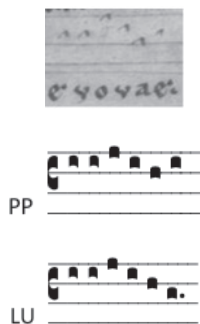
⁴⁵ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 164.

co potwierdza kodeks plocki. Według badań T. Miazgi ton VI należy do rzadko stosowanych w pontyfikałach, zarówno polskich, jak i obcych. Od tonu I różni się zastosowaniem interwału tercji ($a-F$) zamiast sekundy ($a-G$)⁴⁶.

Ton VII

W tonie VII znajdują się dwie dyferencje:

– zakończenie VIIId:

W PP jest to klauzula czysto sylabiczna, bez *pes* lub *clivis*, która nie odwzorowuje dokładnie żadnego z wzorców tej dyferencji w LU. Najbardziej odpowiada jej zakończenie VIIb. Nutą finalną jest kwinta modalna (RE), osiągnięta ruchem sekundowym. Identyczną postać tego zakończenia podaje P. Wagner⁴⁷. W źródłach polskich odnalazł ją C. Grajewski. Stwierdził, iż klauzula ta zdecydowanie częściej występuje w przekazach diecezjalnych (6,9%), niż zakonnych (1,4%). Można ją odnotować niemal w każdym rękopisie proveniencji diecezjalnej⁴⁸. Zupełnie obca jest przekazom dominikańskim, benedyktyńskim, kartuskim i cysterskim. Oszczędnie posługują się nią również źródła krzyżackie, norbertańskie, kanoników regularnych z Kazimierza czy franciszkańskie. Jednorazowo istnieje w rękopisie bożogrobców⁴⁹. Wyniki badań także w przypadku tej klauzuli skłaniają do opowiedzenia się za diecezjalnym rodowodem *Pontyfikału Plockiego*.

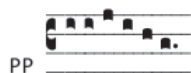
⁴⁶ T. MIAZGA, *Antyfonarz kielecki*, s. 179.

⁴⁷ P. WAGNER, *Einführung*, s. 136.

⁴⁸ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 180.

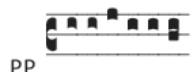
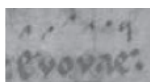
⁴⁹ *Tamże*, s. 181.

– zakończenie VIIb:

Terminację tę przekazują traktaty i tonariusze już w okresie IX–XI w.⁵⁰

– zakończenie VIIc:

Identyczną postać dyferencji odnotował C. Grajewski w antyfonarzu ms. 1 z kolegiaty łowickiej⁵¹.

Ton VIII

W tonie VIII kodeks płocki notuje dwie formuły dyferencyjne:

– zakończenie VIIIC:

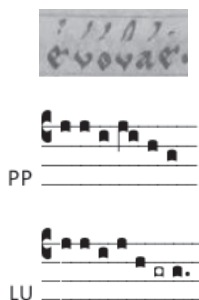

⁵⁰ C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 185.

⁵¹ *Tamże*, s. 180.

Cechą charakterystyczną tej terminacji jest unikanie dźwięku SI. Dyferencja ta, z wyjątkiem kodeksów czeskich, obecna jest we wszystkich rękopisach z obszaru Europy⁵².

– zakończenie VIII, będące ozdobną wersją dyferencji głównej VIIIG:

Zakończenie to znane jest księgom zachodnim i polskim⁵³. W postaci bez neumy *clivis* była ona obecna w praktyce starorzymskiej, francuskiej i niemieckiej⁵⁴.

3. Wnioski

Komparacja zapisu cheironomicznego śpiewów gregoriańskich obecnych w *Pontificale Plocense* z melodiami zanotowanymi diastematycznie w późniejszych i współczesnych źródłach pozwoliła nie tylko odczytać ich wersję melodyczną, ale także przyporządkować je do odpowiedniego tonu psalmowego. Ustalenie tonu antyfon, których wersja melodyczna jest zgodna z zapisem współczesnym, prowadzi do wniosku, iż psalmodia związana z określoną antyfoną posiada ton psalmowy odpowiadający modus antyfony, z którą jest związana. Kodeks płocki potwierdza zatem zgodność tonu psalmowego z tonem antyfony, co jest regułą współczesnych ksiąg liturgiczno-muzycznych. W świetle przeprowadzonych badań okazuje się, iż w tworzeniu psalmodii *Pontyfikału Płockiego* wzięło udział sześć tonów psalmowych: I, III, IV, VI, VII i VIII. Największy udział zakończeń posiada ton I (6), następnie ton IV (4), ton III (3), pozostałe tony po 2 formuły. Ani razu nie zauważono tonu II i V. Nieobecność tonu II być może wynika z trudności, jakie on nastręczał wykonawcom. Z uwagi bowiem na identyczność intonacji z tonem VIII

⁵² Z. KOŁODZIEJCZAK, *Antyfonarz De Sanctis*, s. 83.

⁵³ P. WAGNER, *Einführung*, s. 137; C. GRAJEWSKI, *Formuły dyferencyjne*, s. 192.

⁵⁴ K. SZYMONIK, *Oficjum rymowane o św. Stanisławie „Dies adest celebris” i hymn „Gaude Mater Polonia” w polskich antyfonarzach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Niepokalanów 1996, s. 135.

sprawał on problemy z realizacją kadencji końcowej⁵⁵. Z badań T. Miazgi wynika, iż jedynie pontyfikały drukowane podają II ton psalmowy, który łączy się z antyfoną *Lapides pretiosi*. Natomiast kodeksy rękopiśmienne, zarówno rodzime, jak i obce, wiążą tę antyfonę z I tonem psalmowym⁵⁶. Z kolei ton V należy w ogóle do rzadkości w pontyfikałach. Znajduje się jedynie w polskich przekazach. T. Miazga odnotował jednorazowo jego obecność w pontyfikale kard. Z. Oleśnickiego (ms. 12) z ok. 1430 r.⁵⁷ Wprawdzie mediewista ten podaje wyłącznie katalog dyferencji pontyfikałów drukowanych, niemniej jednak brak w kodeksie plockim II i V tonu zdaje się potwierdzać jego wnioski.

Przedstawione wyniki, nie wykluczając marginesu błędu właściwego sklasyfikowania poszczególnych formuł zapisu muzycznego psalmodii, stanowią wyłącznie przyczynek do dalszych badań muzykologicznych średniowiecznej monodii liturgicznej. Incipity psalmowe w kodeksie plockim są prostsze od edycji watykańskiej, co uwidacznia się w tendencji stosowania nut pojedynczych. W oparciu o zaprezentowane incipity psalmowe i formuły dyferencyjne trudno wydać miarodajną opinię odnośnie do proveniencji *Pontyfikału Plockiego*. Mógł on zostać napisany na Zachodzie, ale równie dobrze, na co wskazuje obecność niektórych charakterystycznych terminacji (ton Ia), księga mogła powstać np. w skryptorium plockim. Natomiast o wiele więcej argumentów nasuwa przypuszczenie, iż interesujący nas manuskrypt reprezentuje raczej tradycję diecezjalną. Naświetlone problemy zatem tylko w niewielkim stopniu przybliżają nas do prawdy. Zasygnalizowane jednak pewne tropy badawcze potwierdzają sens prowadzenia dalszych studiów analitycznych, dzięki którym być może uda się w przyszłości rozwikłać szereg wątpliwości związanych z pochodzeniem i datacją tego *źródła*, a nierzadko podważyć obiegowe opinie z tym związane.

⁵⁵ Zdaniem B. Bartkowskiego ton VIII używany jest w psalmodii polskiej szczególnie często, wykazując jednocześnie dużą zgodność z wzorcem gregoriańskim. Najczęściej funkcjonuje z tekstem kantyku *Magnificat*. Te dwa tony zadziwiającą przewagą cieszą się także w różnych pieśniach wykorzystujących w swej melodyce formuły psalmodyczne; B. BARTKOWSKI, *Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy*, Kraków 1987, s. 122–125.

⁵⁶ T. MIAZGA, *Antyfonarz kielecki*, s. 175.

⁵⁷ *Tamże*, s. 178.

Psalmody in the 12-th century *Pontificale Plocense* as an important criterion for identifying the provenance of liturgical and musical sources

Abstract

Determining the provenance of the liturgical and musical sources is one of the most difficult issues faced by the medievalists. Among the most important criteria, helpful in the recognition of musical tradition, one can indicate the identification of psalmodic formulas, which are present both in the form of psalm intonations and – in particular – in the form of psalm differentiations. These issues, present in *Pontificale Plocense* from the 12th century, are addressed in the presented article. Comparison of the cheironomic notation of intonations and psalm differentiations with the Vatican edition allows us to read their melodic version and assign them to one of the eight psalm tones. Moreover, it confirms the compatibility of particular psalm tones with the tones of antiphons. The research indicates that the Płock manuscript probably represents a diocesan tradition.

Keywords: *Pontificale Plocense*, pontifical, psalmody, psalm differentiations.

Streszczenie

Ustalenie proveniencji źródeł liturgiczno-muzycznych należy do jednych z najtrudniejszych zagadnień, z jakimi mierzą się mediewiści. Jednym z istotnych kryteriów, pomocnych w rozpoznaniu tradycji muzycznej, jest identyfikacja formuł psalmodycznych, obecnych zarówno w postaci intonacji psalmowych, a jeszcze bardziej w formie dyferencji psalmowych. Artykuł podejmuje te zagadnienia obecne w *Pontificale Plocense* z XII w. Komparacja cheironomicznego zapisu intonacji i dyferencji psalmowych z edycją watykańską pozwoliła odczytać ich wersję melodyczną, przyporządkować je do jednego z ośmiu tonów psalmowych oraz potwierdziła zgodność poszczególnych tonów psalmowych z tonami antyfon. Rękopis płocki reprezentuje najprawdopodobniej tradycję diecezjalną.

Słowa kluczowe: *Pontificale Plocense*, pontyfikał, psalmodya, dyferencje psalmowe.

Bibliografia

- ABRAHAM W., *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925.
APEL W., *Gregorian Chant*, Bloomington – London 1958.

- BARTKOWSKI B., *Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy*, Kraków 1987.
- BIELIŃSKA-GALAS E., *Introity o świętych w polskiej tradycji średniowiecznej*, Lublin 2017.
- CLAIRE J., *Les répertoires liturgiques latins avant l'octoéchos*, „Études grégoriennes” 15 (1975), s. 21–49.
- GRAJEWSKI C., *Dyferencje psalmowe I tonu jako cecha rozpoznawcza proveniencji antyfonarzy polskich*, „Saeculum Christianum” 9 (2002) nr 2, s. 41–67.
- GRAJEWSKI C., *Formuły dyferencyjne psalmodii brewiarzowej w źródłach polskich*, Toruń 2004.
- KOŁODZIEJCZAK Z., *Antyfonarz De Sanctis z Biblioteki Kolegiaty w Łasku*, „Saeculum Christianum” 9 (2002), nr 2, s. 69–85.
- Liber Usualis*, Solesmes 1961.
- LIPHARDT W., *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*, t. III, Berlin 1975–1976.
- MAZGA T., *Antyfonarz Kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977.
- MAZGA T., *Pontyfikały polskie w aspekcie muzykologicznym*, Graz 1981.
- MICHALAK J., *Zarys liturgiki*, Płock 1939.
- MISIARCZYK L., *Pontyfikał Płocki z XII wieku. Ogólna charakterystyka i treść kodeksu*, w: D. MAJEWSKI (red.), *Pontyfikał. Odzyskana perła płockiego średniowiecza*, Płock 2016, s. 47–72.
- PODLEŚ A., *Pontyfikał Płocki z XII wieku*, Płock 1986.
- Pontificale Romanum*, cz. 2, Romae 1961.
- SZYMONIK K., *Oficjum rymowane o św. Stanisławie „Dies adest celebris” i hymn „Gaude Mater Polonia” w polskich antyfonarzach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Niepokalanów 1996.
- WAGNER P., *Einführung in die gregorianischen Melodien*, t. III: *Gregorianische Formenlehre*, Leipzig 1921.
- WIŚNIEWSKI P., *Oficjum rymowane o św. Zygmuncie w antyfonarzach płockich z przełomu XV/XVI wieku. Studium historyczno-muzykologiczne*, Lublin 2006.
- WIŚNIEWSKI P., *Terminacje psalmowe w rękopiśmiennym antyfonarzu płockim z XIV wieku*, „Additamenta” 3 (2007), nr 1, s. 25–38.

Ks. PIOTR WIŚNIEWSKI – muzykolog, absolwent Instytutu Muzykologii KUL (2004), Kierownik Katedry Polifonii Religijnej IM KUL, członek: Towarzystwa Naukowe-

go KUL, Stowarzyszenia Polskich Muzyków Kościelnych, Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego, *Associazione Internazionale Studi di Canto Gregoriano* (sekcja niemiecka), Związku Kompozytorów Polskich (sekcja muzykologów). W badaniach naukowych podejmuje m.in. zagadnienia związane z postgregoriańską monodią liturgiczną w Polsce w źródłowych zabytkach średniowiecznych oraz wybrane problemy współczesnej polskiej muzyki kościelnej.